

OTTO TROGMAYER, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe* (Fontes Archaeologici Hungariae), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 268 p. + 61 + XXVII pl. + 36 schițe-plan.

În cercetarea epocii bronzului din estul Europei Centrale s-a acordat, în ultimele decenii, o deosebită atenție problemei culturii mormintelor tumulare, a cărei pătrundere, dinspre vest, în regiunea Dunării de mijloc a determinat, în bună măsură, evoluția istorică ulterioară a acestei regiuni și chiar a altora, mai îndepărtate¹. Consecințele acestui eveniment s-au resimțit și pe teritoriul țării noastre, prin anumite modificări, intervenite în structura culturii Otomani, și mai ales prin formarea, în aria culturii Vatina și, parțial, Verbicioara a culturilor Zuto Brdo—Girja Mare și Cruceni—Belegiš, care vor evolua până la sfârșitul epocii bronzului². Dacă până acum cultura mormintelor tumulare era cunoscută îndeosebi datorită unor descoperiri izolate și cimitire mai mici, în urma săpăturilor efectuate la Tápe, localitate aflată lângă Szeged, pe malul drept al Tisei, în fața vârsării Mureșului, a ieșit la iveală o mare necropolă a acestei culturi, cu 687 de morminte cercetate, dar considerându-se că inițial au fost înmormintate aici 1 300—1 500 persoane.

Lucrarea cuprinde: Istoricul săpăturilor (p. 7—8); Descrierea mormintelor (p. 9—144); Descoperiri izolate (p. 145); Descoperiri întâmplătoare (p. 146); Considerații generale (p. 147—157); Anexă (Bibliografie, Indice, p. 159—164), Pl. 1—61. Lucrarea este completată de analiza antropologică a necropolei din epoca bronzului de la Tápe, semnată de Gyula Farkas și Pál Lipták (p. 229—268 + pl. I—XXVII).

Rezultă și din prezentarea de mai sus că scopul lucrării recenzate este, în primul rând, de a face cunoscut specialiștilor materialul descoperit, fără o analiză detaliată a acestuia. O. T. consideră că bogăția neobișnuită a descoperirilor și observațiilor necesită prelucrarea datelor prin computer, promițând să revină în curând asupra rezultatelor obținute, în coloanele Actei Archaeologica. Rezumând observațiile privind obiceiurile de înmormintare se poate constata, în primul rând, că orientarea scheletelor prezintă o mare diversitate, fără a se putea constata vreo regulă. S-a stabilit, totuși, că există mici grupuri de morminte, care au aceeași orientare. Comparând această observație cu datele antropologice, s-a ajuns la concluzia că în cadrul necropolei au existat anumite grupuri familiale — așa cum s-a constatat și în necropolele din Cehoslovacia. Această structură este, deci, cu totul deosebită față de necropolele din perioada anterioară, căci, așa cum ne indică descoperile de la Deszk și Mokrin, în cimitirele din bronzul mijlociu mormintele erau dispuse în șiruri. Trebuie relevat, de asemenea că, cu toate că nu încape nici o îndoială în privința apartenenței necropolei la cultura mormintelor

¹ A. Mozsolics, în *Acta Arch. Hung.* 8, 1957, p. 119—156; I. Bóna, *ibidem*, 9, 1958, p. 211—243; A. Beneš, în *Sborník Národního Musea v Praze*, 13, 1959, p. 1—56; A. Točík, *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*, Praha, 1964; T. Kovács, în *Arch. Ért.*, 93, 1966, p. 159—202; *idem*, în *Acta Arch. Hung.*, 27, 1975, p. 26—39; St. Foltiny, în *Musaica*, 8, 1968, p. 3—21; T. Kemenczei, în *Arch. Ért.*, 95, 1968, p. 159—187; G. Bándi — T. Kovács, în *Évk. Pécs*, 14—15, 1969—1970, p. 97—111.

² S. Morintz, în *Revista de Istorie*, 30, 1977, 8, p. 1471—1472. A se vedea și K. Horedt, în *Germania*, 45, 1967, p. 42—50; *idem* în *St. Com. Sibiu*, 13, 1967, p. 137—153; *idem*, în *Acta Arch. Carp.*, 9, 1967, p. 5—26.

tumulare, nu s-a putut observa nici o urmă, care ar indica existența unor tumuli. Autorul nu exclude totuși posibilitatea existenței, inițial, a unor mici tumuli, dispăruți din cauza lucrărilor agricole. S-a observat, în schimb, în unele morminte pietre de riu, ceea ce ar putea indica mantale de piatră (Steinpackung), foarte răspândite în alte părți, sau cel puțin o reminiscență a acestora. În orice caz, este demn de reținut că în împrejurimile necropolei nu se găsește piatră, decât la aproape 100 de km.

În privința ritului de înmormintare, O. T. deosebește patru grupe: 1. Cele mai numeroase (575) sînt mormintele cu schelete în poziție chirchită, de cele mai multe ori culcate pe o parte. 2. Cele 27 de morminte cu scheletele în poziție întinsă pe spate sînt considerate ca un fenomen străin. 3. În câteva cazuri s-au constatat înmormintări în pithos, aparținînd unor sugari. 4. Incinerarea (34 morminte), aproape întotdeauna în urne, este considerată ca preluată de la cultura Vatia. În sfîrșit, mai trebuie menționate mormintele simbolice, cu groapă și inventar obisnuit, dar fără resturi de oseminte.

Numărul mare de morminte a permis să se facă și observații interesante cu privire la port și podoabe. În ce privește femeile, se pare că nu purtau nici o podoabă de cap. Sînt foarte rare și inelele de buclă, confecționate din sîrmă de bronz și, într-un singur caz, din aur. La gît se purtau lanțuri compuse din țevișoare spiralice, printre care se găseau și perle de pastă. Un alt tip de lanț, compus din țevișoare spiralice, pandative cordiforme și perle, trebuie considerat mai degrabă o podoabă pectorală, căci atîrna pînă la mijlocul pieptului. Mai rar, se întîlnesc și lanțuri din scoici marine. Îmbrăcămintea era totdeauna prinsă cu două ace, de multe ori cu capul în formă de pecete (Petschaftkopf). Un element tipic îl constituie și centurile din tablă de bronz, descoperite numai în mormintele de femei. Din regiunea Dunării de mijloc se cunosc 11 asemenea piese, considerate un fel de insigne, purtătoarele lor ocupînd probabil un rol important în viața comunității. În multe cazuri, în regiunea mijlocului, s-a descoperit un șir de tutuli de bronz, cusute inițial probabil pe un cordon din piele sau țesătură. Pe brațul inferior se purtau brățări, iar pe degete inele de diferite tipuri. Interesant, inele s-au purtat și pe degetele picioarelor, ceea ce indică, fără îndoială, existența unor încălțăminte deschise, gen sandale.

Podoabele de gît și pectorale ale bărbaților sînt similare celor ale femeilor. Îmbrăcămintea, în schimb, este fixată pe umăr cu un singur ac, de obicei mai scurt. Șirul de tutuli, care a împodobit probabil marginea unei haine gen caftan, închis cu nasturi perforați din os, indică un alt tip de îmbrăcăminte.

Obiectele de metal sînt, în general, prost conservate. Autorul remarcă, înaintea de toate, lipsa armelor. (Sînt menționate, totuși, două pumnale, unul triunghiular, iar celălalt cu mînerul trapezoidal). Cele câteva vîrfuri de săgeată descoperite nu sînt considerate ca piese din inventarul mormintelor, ci ca arme, care au pătruns în corp, cauzînd răni mortale. Pe lîngă obiectele de podoabă și port deja menționate, s-au mai descoperit pandative în formă de frunză de salcie, importante pentru datare, numeroase nituri, precum și pensete, sule și un cuțit (pentru trepanație?).

Dintre celelalte obiecte se remarcă cochiliile marine, provenite probabil din regiunile mediteraneene, perlele din pastă de sticlă și de chihlimbar, iar din os și corn fiind confecționate nasturi, verigi, psalii și săpălii. S-au mai descoperit și colți de mistreț și canini perforați, aceștia din urmă, frecvenți și în perioada anterioară, au servit probabil ca podoabe sau amulete.

Autorul a ajuns la concluzia că tipurile de obiecte menționate sînt unitare în tot cuprinsul necropolei și că, cel puțin deocamdată, nu se poate stabili succesiunea în timp a mormintelor, cu atît mai mult cu cît înmormintările au început concomitent în mai multe puncte ale cimitirului.

Vorbînd despre ceramica, numeroasă și, în general, bine conservată, O. T. constată că în morminte, cu excepția urnelor, au fost depuse de multe ori vase deteriorate, inutilizabile. Cea mai mare parte a ceramicii aparține, ca forme și decor, culturii mormintelor tumulare, vasele cu pintecul canelat fiind considerate ca aparținînd fazei mai noi a necropolei. Dacă descoperirile de la Tápé prezintă anumite particularități față de ramura din Slovacia a acestei culturi, faptul se datorce substratului deosebit, asimilat de noi veniți. Se poate menționa, în acest sens că unele vase prezintă trăsăturile culturilor Vatia și Szöreg, acestea

fiind considerate ca moștenite din perioada anterioară, de la populația locală, care s-a contopit apoi cu purtătorii culturii mormintelor tumulare. Alte vase provin din aria unor culturi învecinate și contemporane, ca cea „Virșet—Cîrma” sau Egyek. Autorul consideră că această din urmă cultură a vehiculat pînă la Tâpé și un vas cu trei torți, asemănător vasului depozitului de la Rákospalota, probabil o „relicvă” a culturii „vaselor cu proeminențe spiralate”³ din nordul Alföld-ului. Din necropolă se semnalează (p. 154) și un vas cu suprafața lustruită, avînd marginea răsfrîntă în afară și o toartă cu un buton cilindric, ale cărui analogii se întîlnesc în cultura Noua, afirmă O. T., fără a se referi însă la vreo asemenea descoperire. După cît se pare, este vorba de vasul din mormîntul 596 (p. 128, pl. 51), o oală pintecoasă ($\bar{t} = 21,6$ cm) cu gura largă, gîtul relativ înalt și arcuit, iar fundul îngust, avînd pe umăr trei mici proeminențe ascuțite. Acest tip de vas, după părerea noastră, nu are nimic comun cu ceramica culturii Noua⁴, legătură îngreunată și de decalajul cronologic, existent între această cultură și perioada necropolei de la Tâpé, problemă asupra căreia vom reveni mai jos.

În ce privește datarea necropolei, cele mai vechi obiecte de bronz (tutuli „mit Dorn”, lunulae) sînt de tip Koszider și, încadrate de autor în perioada Reinecke Bronz B₁, sînt considerate ca marcînd momentul *post quem* al utilizării cimitirului. Marea majoritate a obiectelor de bronz (ace cu capul în formă de pecete, pandantive cordiforme, brățări cu capătul spiralic etc.) poate fi clasificată în etapa Bronz B₂, o bună parte a acestor tipuri supraviețuind însă și în faza Bronz C, cimitirul este încadrat în limitele fazelor Bronz B₂—C. În felul acesta, este greu de presupus apariția în necropola de la Tâpé a unor elemente ale culturii Noua, datată în faza Bronz D, nefiind exclusă nici supraviețuirea ei, cel puțin în estul ariei sale, pînă în etapa Ha A₁⁵. Prin prezența acelor cu protuberanțe — piese caracteristice complexului Noua—Sabatinovka — în unele depozite și morminte din nord-estul Ungariei (Opályi, Tiszabездé, Nyirkarász—Gyula-háza)⁶ cultura Noua poate fi sincronizată abia cu „orizontul” Opályi, respectiv cultura Berkesz—Demecser⁷, deci cu perioada ce urmează după orizontul Forró și cultura Egyek, contemporane, după cum s-a menționat și mai sus, cu necropola de la Tâpé. Cultura Noua este probabil contemporană cu grupa Csorva a culturii mormintelor tumulare, care urmează în timp perioadei necropolei de la Tâpé.

În cadrul unor scurte considerații istorice autorul critică teoria „marei migrații”⁸, potrivit căreia apariția culturii mormintelor tumulare la Dunărea mijlocie ar fi însemnat un curent războinic atotdistrugător. Interpretările greșite se dato-

³ Kultur der Spiralbuckelgefäße, Spiralbuckel-Kultur : denumire folosită pentru a îngloba „grupele” Várşand și Füzesabony. Cf. I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre süd-östlichen Beziehungen*, Budapešť, 1975, p. 120—170.

⁴ În legătură cu ceramica culturii Noua vezi A. C. Florescu, în *Arh. Mold.*, 2—3, 1964, p. 150—157, fig. 1—8, 14, 24—25.

⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 151—152 ; A. C. Florescu, în *Arh. Mold.*, 2—3, 1964, p. 190—191, 200 ; idem, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 93, nota 143 ; A. I. Terenožkin, în *SA*, 1965, 1, p. 84 ; K. Horedt, în *St. Com. Sibiu*, 13, 1967, p. 152—153 ; V. A. Safronov, în *Problemy Archeologii*, 1, 1968, p. 120 și urm. ; V. A. Dergačev, *Pamjatniki epochi bronzы*, Kișinev, 1973, p. 64.

⁶ A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapešť, 1973, p. 67, pl. 20/1—3, 57/D 18, 67/7. Autoarea consideră că depozitele orizontului Forró au fost ascunse la sfîrșitul fazei Bronz C, iar cele ale orizontului Opályi pe la 1200 i.e.n., ele corespunzînd primei jumătăți a perioadei Bronz D (*ibidem*, p. 108—115).

⁷ T. Kovács consideră că grupele timpurii ale culturii mormintelor tumulare, dateate în Bronz B₂—C, își vor încheia evoluția în nord-estul Ungariei, cedînd locul culturii Berkesz—Demecser, datorită unei mișcări etnice dispre Transilvania (cultura Noua) și Ucraina subcarpatică (cultura Komarovo). Cf. *Tumulus Culture cemeteries of Tiszafüred* (Régészeti Füzetek, ser. II., II, no. 17), Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť, 1975, p. 48—49.

⁸ Autorul se referă, desigur, la mult discutatele „Contribuții arheologice la istoria marelui migrații” ale Amăliei Mozsolics, în *Acta Arch. Hung.*, 8, 1957, p. 119—156.

resc, după O. T., supraaprecierii importanței depozitelor, precum și cercetării insuficiente a necropolelor și mai ales a așezărilor. În viziunea autorului, spre sfârșitul perioadei Reinecke Bronz B, în aria culturilor locale a avut loc, și în sudul Alföld-ului mari schimbări economice și sociale, marcate, arheologic, prin dispariția așezărilor-tell și prin apariția unor necropole cu grupuri de morminte familiale, în locul mormintelor dispuse în șiruri. Drept urmare a acestor transformări, atelierele metalurgice au început să lucreze cu materiale noi (fapt indicat de schimbarea compoziției bronzului), apărând, totodată, noi tipuri de vase, necunoscute până atunci, ale căror analogii se întâlnesc la vest de Dunărea mijlocie. Schimbările intervenite în ritul și ritualul funerar, ca și noile elemente ale portului, lasă să se întrevadă apariția unei noi populații. Din nefericire, studiile antropologice de până acum nu au reușit să furnizeze decât puține date în această privință și nici nu se poate aștepta ca metodele taxonomice singure să ofere puncte de sprijin sigure pentru rezolvarea acestei probleme. Se pare că deplasarea spre regiunea vărsării Mureșului a noii populații, care a pus capăt dominației culturii Vátya, a avut loc prin sudul Transdanubiei. Necropola de la Tápé datează din perioada de relativă consolidare, care urmează după aceste evenimente. Prin contrast cu cimitirele cu un număr mic de morminte din perioada imediat anterioară, cele probabil peste o mie de morminte ale necropolei de la Tápé ne sugerează condiții politice pașnice. Noul mod de viață s-a bazat probabil pe creșterea animalelor, ceea ce putea să ducă la o complexă stratificare socială, indicată, printre altele, și de centurile din tablă de bronz, ca semn de rang (pentru femei).

Faptul că cele mai multe descoperiri aparținând culturii mormintelor tumulare din Ungaria apar în împrejurimile orașului Szeged, pare a fi doar o fericită întimplare. În regiunea învecinată din nordul Voivodinei (Iugoslavia) se cunosc peste 20 de asemenea descoperiri, care prezintă însă anumite particularități față de cele din zona vărsării Mureșului. În această regiune din urmă se poate vorbi, deci, despre o grupă aparte a culturii mormintelor tumulare, răspândită spre nord până la vărsarea Crișului, pentru care autorul propune denumirea de grupa Tápé. Evoluția acesteia va lua sfârșit în urma apariției grupeii Csorva, cuprinzând noi elemente vestice și practicând exclusiv incinerarea.

Nu putem încheia aceste rânduri fără a menționa că utilizarea materialului extrem de bogat, cuprins în această monografie, fără îndoială importantă, este mult îngreunată de lipsa oricărei clasificări a descoperirilor — exceptând sumarea lor trecere în revistă, în cadrul considerațiilor generale. Aici însă nu se fac trimiteri la planșe și nici mormintele din care provin descoperirile nu sînt indicate, decât în unele cazuri. În felul acesta, de cele mai multe ori, sînt greu de identificat descoperirile, discutate în cadrul considerațiilor generale. De asemenea, anumite detalii, menționate în text (referitoare la ornamentarea ceramicii, de pildă), nu pot fi recunoscute pe desenele cuprinse în planșe. Din motive greu de înțeles, vasele, în bună parte, nu sînt desenate din față ci privite puțin de sus, ceea ce ne împiedică să ne dăm seama de forma lor reală. Sperăm că aceste lipsuri, ca și altele, asupra cărora nu am mai insistat aici, vor fi înlăturate cu ocazia publicării analizei detaliate a descoperirilor provenite din această necropolă. Deosebit de importantă pentru o mai bună înțelegere a acelor fenomene complexe, care caracterizează epoca tîrzie a bronzului din estul regiunii Dunării de mijloc, respectiv, din vestul spațiului carpato-dunărean.

A. László

N. GRIGORAȘ, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului pînă la Ștefan cel Mare (1359—1457)*, Editura „Junimea”, Iași, 208 p.

Istoria politică a țărilor române în zorile evului mediu rămîne, în continuare, o pagină încețoșată a cercetării științifice. Puținătatea informațiilor, pretabile unor interpretări variate și nu întotdeauna sigure, lasă istoricului semne de întrebare firești care rămîn tot atîtea ocazii de a-și rosti punctul de vedere.

În ceea ce privește trecutul Moldovei, istoriografia zilelor noastre a adus contribuții remarcabile, menite să îmbogățească datele și interpretările privitoare la